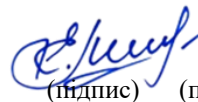

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Чернігівська політехніка»
Навчально-науковий інститут права та соціальних технологій
Кафедра соціальної роботи

**Робоча програма
СОЦІАЛЬНА І ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

 Максьом К.В.
(підпис) (прізвище та ініціали)

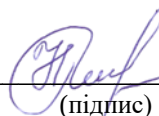
«1» вересня 2025 р.

Розробник (-и): Захаріна Марина Іванівна, к.філ.н., доцент кафедри соціальної роботи
(прізвище та ініціали, посада, науковий ступінь і вчене звання) (підпис)

Робочу програму навчальної дисципліни обговорено на засіданні кафедри соціальної роботи

Протокол від «1» вересня 2025р. №11

Узгоджено з гарантом освітньої програми:

(підпис)

Шакун Н.В.
(прізвище та ініціали)

1. Загальна інформація про дисципліну.

Тип дисципліни	Вибіркова
Мова викладання	Українська
Рік навчання та семестр	3 рік навчання / 6 семестр ОПП «Аналітика суспільно-політичних процесів», першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Викладач (-і)	Захаріна Марина Іванівна, кандидат філософських наук, доцент
Профайл викладача (-ів)	https://swdep.stu.cn.ua/%d1%81%d0%ba%d0%bb%d0%b0%d0%b4-%d0%ba%d0%b0%d1%84%d0%b5%d0%b4%d1%80%d0%b8/
Контакти викладача	marina_z@stu.cn.ua +380667551568

2. Анотація курсу.

Дисципліна «Соціальна і гуманітарна політика» є вибірковою і вивчається здобувачами спеціальності 033 «Філософія».

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти буде вміти: аналізувати зміст соціальної політики; робити висновки про соціальне спрямування державних планів і програм; аналізувати рівень добробуту населення; використовувати отримані знання у своїй практичній діяльності у соціальній сфері; самостійно поповнювати, систематизувати і застосовувати знання із соціальної політики; тлумачити зміст державного бюджету щодо соціальних видатків; орієнтуватися у питаннях соціальної політики в глобальному контексті; навички виконувати конкретну роботу, пов'язану з реалізацією соціальної політики на мікро- та макрорівнях.

3. Мета та завдання курсу.

Метою викладання навчальної дисципліни «Соціальна і гуманітарна політика» є ознайомлення здобувачів із теоретичними основами соціальної політики, інституційними та інформаційними інструментами забезпечення функціонування її основних складових, а також допомога майбутнім фахівцям в оволодінні основами наукового і практичного управління соціально-політичними процесами, соціальним захистом та соціальним розвитком на макро- та мікрорівнях, які необхідні для роботи на підприємствах різних форм власності та у державних установах.

Основними завданнями вивчення дисципліни є:

- формування у здобувачів цілісного уявлення про сутність, структуру та функціонування соціальної й гуманітарної політики держави;
- ознайомлення з теоретико-методологічними засадами соціальної політики, її ключовими концепціями, моделями та підходами;
- набуття знань про інституційну систему реалізації соціальної політики, її основні суб'єкти, механізми та інструменти;
- розвиток умінь аналізувати й оцінювати ефективність соціальної та гуманітарної політики в Україні та за її межами;
- формування навичок застосування принципів етичного, соціально відповідального управління у сфері соціальної політики;
- виховання здатності критично осмислювати сучасні соціальні виклики, тенденції та суперечності гуманітарного розвитку в умовах глобалізації.

Під час вивчення дисципліни ЗВО має досягти або вдосконалити наступні загальні (ЗК) та спеціальні (фахові) (СК) компетентності, передбачені освітньою програмою:

ЗК2. Здатність вчитися й оволодівати сучасними знаннями.

ЗК12. Здатність діяти на підставі етичних міркувань (мотивів).

ЗК13. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

СК11. Здатність застосовувати в професійній діяльності знання про засади, розвиток і сучасний стан наукового та гуманітарного знання.

4. Результати навчання. Здобувач має досягти або вдосконалити програмні результати навчання:

ПРН11. Вміти аналізувати міркування та робити ґрунтовні смислові узагальнення, висновки.

ПРН18. Ефективно працювати з інформацією: добирати необхідну інформацію з різних джерел, зокрема з фахової літератури та електронних баз, критично аналізувати й інтерпретувати її, впорядковувати, класифікувати й систематизувати..

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати**:

- сутність, мету та принципи соціальної і гуманітарної політики;
- основні напрями, форми та інструменти реалізації соціальної політики держави;
- інституційну систему соціального управління в Україні;

- сучасні виклики соціального розвитку та гуманітарної політики в умовах глобалізації;
 - нормативно-правову базу України у сфері соціальної та гуманітарної політики.
- Здобувач вищої освіти повинен **вміти**:
- аналізувати зміст і структуру соціальної політики держави;
 - оцінювати ефективність соціальних програм і заходів;
 - прогнозувати соціальні наслідки управлінських рішень;
 - орієнтуватися в міжнародних підходах до соціальної безпеки, соціального захисту і гуманітарного розвитку.

5. Пререквізити. Передумовою для вивчення дисципліни є базові знання з дисциплін «Соціологія», «Аналітика соціогуманітарної сфери».

6. Обсяг курсу.

Вид заняття	Загальна кількість годин
Лекції	24
Лабораторні заняття	16
Самостійна робота	80
Всього кредитів – <i>вказати кількість кредитів</i>	4 (120)

Форма проведення занять: лекційні, семінарські заняття, самостійна робота – з використанням системи дистанційного навчання Moodle, літератури, відеоматеріалів, які подані в зазначеній системі опрацювати теми, які визначені для самостійної роботи.

7. Тематика курсу.

Змістовий модуль 1. Сутність соціальної політики. Соціальна політика в сфері розвитку соціальних відносин

Тема 1. Підходи до визначення сутності соціальної політики

Поняття, структура і функції соціальної політики. Історичні етапи становлення соціальної політики. Підходи до визначення сутності соціальної політики: ліберальний, соціал-демократичний, консервативний. Соціальна політика як інструмент забезпечення соціальної справедливості. Співвідношення понять «соціальна політика», «соціальна держава» і «соціальне управління».

Тема 2. Фінансування та інструменти соціальної політики

Джерела фінансування соціальної політики: державний, місцевий та позабюджетні фонди. Механізми розподілу фінансових ресурсів у соціальній сфері. Податкова політика як інструмент реалізації соціальних цілей. Соціальні трансферти, дотації, субсидії, пільги. Проблеми ефективності фінансування соціальної політики в Україні.

Тема 3. Соціальна політика в сфері розвитку соціальних відносин

Соціальні відносини як об'єкт соціальної політики. Соціальна стратифікація і мобільність у суспільстві. Принципи соціальної справедливості і рівності. Соціальне партнерство: держава – бізнес – громадськість. Вплив соціальної політики на згуртованість і стабільність суспільства.

Тема 4. Соціальний захист як складова соціальної політики

Поняття та функції соціального захисту. Категорії населення, які потребують соціального захисту. Моделі соціального захисту у світі. Законодавча база соціального захисту в Україні. Проблеми та напрями реформування системи соціального захисту.

Змістовий модуль 2. Гуманітарна політика України. Якість життя населення та соціальна безпека

Тема 5. Соціальна сфера, її складові

Структура соціальної сфери: освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення. Взаємозв'язок соціальної сфери з економікою та політикою. Державне регулювання розвитку соціальної сфери. Роль недержавних інституцій у розвитку соціальної сфери. Проблеми та перспективи модернізації соціальної сфери України.

Тема 6. Гуманітарна політика України

Сутність і структура гуманітарної політики. Основні напрями гуманітарної політики України. Формування національної ідентичності через гуманітарну політику. Роль культури, освіти та ЗМІ в гуманітарному розвитку. Виклики гуманітарної політики в умовах війни та глобалізації.

Тема 7. Якість життя населення

Поняття якості життя та добробуту. Індекси і показники оцінки якості життя (ІЛР, Індекс щастя тощо). Фактори, що впливають на якість життя. Вплив соціальної політики на підвищення якості життя. Проблеми і шляхи покращення якості життя в Україні.

Тема 8. Характеристика бідності як соціальної проблеми. Індикатори бідності

Поняття і причини бідності. Абсолютна, відносна та суб'єктивна бідність. Індикатори та критерії оцінювання рівня бідності. Наслідки бідності для суспільного розвитку. Державна політика щодо зменшення бідності в Україні.

Тема 9. Глобальна соціальна політика і міжнародне співробітництво

Поняття глобальної соціальної політики. Основні міжнародні організації у соціальній сфері (ООН, МОП, ЄС, ВООЗ). Механізми міжнародного соціального партнерства. Роль України у глобальній соціальній політиці. Проблеми та перспективи міжнародного співробітництва у соціальній сфері.

Тема 10. Методи аналізу соціальної політики

Сутність аналізу соціальної політики. Основні методи: порівняльний, системний, соціологічний, статистичний. Оцінювання ефективності соціальних програм. Моніторинг і звітність у сфері соціальної політики. Використання результатів аналізу для прийняття управлінських рішень.

Тема 11. Соціальна безпека

Поняття і структура соціальної безпеки. Соціальні ризики і загрози. Механізми забезпечення соціальної безпеки державою. Роль громадянського суспільства у забезпеченні соціальної безпеки. Соціальна безпека України в умовах воєнного стану.

Тема 12. Система соціальних послуг

Поняття і класифікація соціальних послуг. Надавачі соціальних послуг: державні, комунальні, недержавні. Стандарти якості надання соціальних послуг. Фінансування та контроль у сфері соціальних послуг. Тенденції розвитку системи соціальних послуг в Україні.

Теми лекційних занять

№	Назва теми	Кількість годин
1	Підходи до визначення сутності соціальної політики.	2
2	Фінансування та інструменти соціальної політики	2
3	Соціальна політика в сфері розвитку соціальних відносин	2
4	Соціальний захист як складова соціальної політики	2
5	Соціальна сфера, її складові	2
6	Гуманітарна політика України	2
7	Якість життя населення	2
8	Характеристика бідності як соціальної проблеми. Індикатори бідності	2
9	Глобальна соціальна політика і міжнародне співробітництво	2
10	Методи аналізу соціальної політики	2
11	Соціальна безпека	2
12	Система соціальних послуг	2
Разом		24

Теми семінарських (практичних) занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Підходи до визначення сутності соціальної політики	2
2	Фінансування та інструменти соціальної політики	2
3	Соціальна політика в сфері розвитку соціальних відносин	2
4	Соціальний захист як складова соціальної політики	2
5	Соціальна сфера, її складові	2
6	Гуманітарна політика України	2
7	Якість життя населення	2
8	Характеристика бідності як соціальної проблеми.	2
Разом		16

Самостійна робота

№	Назва теми	Години
1	Соціальна політика як суспільна теорія і практика	10
2	Історичні передумови формування соціальної політики та її сучасний стан	10
3	Організація, управління і нормативно-правове забезпечення соціальної політики в Україні	10
4	Фінансування та інструменти соціальної політики	10
5	Соціальний захист як складова соціальної політики	10
6	Державне пенсійне страхування і недержавні пенсійні фонди	10
7	Сучасні соціальні проблеми: глобальний контекст	10
8	Глобальна соціальна політика і міжнародне співробітництво	10
Разом		80

8. Система оцінювання та вимоги

Загальна система оцінювання курсу	Оцінювання знань ЗВО здійснюється за 100-бальною шкалою з подальшим переведенням у національну шкалу (шкалу Університету) та шкалу ECTS, відповідно до «Положення про поточне та підсумкове оцінювання знань здобувачів вищої освіти Національного університету “Чернігівська політехніка”» https://stu.cn.ua/wp-content/stu-media/normobaza/normdoc/norm-osvitproces/polozhennya-pro-potochne-ta-pidsumkove-oczinuyannya-znan-zdobuvachiv-vo.pdf. Система оцінювання знань з навчальної дисципліни включає поточний та семестровий контроль знань. ЗВО може набрати до 60% (60 балів) підсумкової оцінки за виконання протягом семестру всіх видів робіт і до 40% (40 балів) підсумкової оцінки на екзамені, які сумуються в загальну оцінку за курс. Поточний контроль проводиться шляхом спілкування із здобувачами вищої освіти під час лекцій, семінарських занять, усного та письмового опитувань здобувачів вищої освіти, зарахування результатів неформальної освіти та виконання самостійної роботи. Семестровий контроль проводиться у формі екзамену відповідно до графіку навчального процесу згідно затвердженого розкладу. Для складання існують білети. Білети складаються з двох питань (1 та 2 теоретичні питання – до 40 балів).
--	--

	У 35-40 балів оцінюється відповідь на питання, яка є повною, її зміст відповідає сутності поставленого питання, (допускаючи при цьому 1-2 незначні помилки). 25-34 балів – відповідь правильна, послідовна, логічна, але ЗВО допускає у викладі окремі незначні пропуски фактичного матеріалу; 15-24 балів ЗВО володіє більшою частиною фактичного матеріалу, але викладає його не досить послідовно і логічно, допускає істотні пропуски у відповіді, нечітко, а інколи й невірно формулює основні теоретичні положення; 1-14 балів ЗВО виявляє незнання більшої частини фактичного матеріалу; відповідь не розкриває поставлених запитань чи завдань; допускає грубі помилки; 0 балів – ставиться коли відповідь на питання є повністю неправильною. Оцінювання успішності ЗВО під час семестрового контролю вноситься у відомість успішності та навчальну картку здобувача вищої освіти в автоматизованій системі управління – АСУ «ВНЗ».
Семінарські (практичні) заняття	Усне опитування проводиться під час семінарських занять і включає перевірку знань здобувачів вищої освіти з будь-якого питання, винесеного на семінар (за вибором викладача). Також до усного опитування зараховується відповідь на питання інших здобувачів освіти, участь у дискусії, коментування відповідей колег, а також відповіді на питання для повторення з тем, що були вивчені раніше. Максимальна кількість балів — 5 балів — виставляється здобувачу, який продемонстрував повну підготовку до всіх питань теми, включно з питаннями, винесеними на самостійне опрацювання, логічність, послідовність і глибину викладу, уміння робити узагальнення та аргументовані висновки, а також активну участь у дискусії. Оцінювання здійснюється за такими рівнями: на «відмінно» (5 балів) оцінюється відповідь, яка є повною, логічною, аргументованою, з демонстрацією глибокого розуміння матеріалу, правильним використанням термінології та прикладів, активною участю у семінарі. На «добре» (4 бали) оцінюється відповідь, що є правильною та послідовною, але має окремі неточності чи неповноту викладу, без достатньої аналітичної глибини. На «задовільно» (3 бали) виставляється за поверхневу відповідь, у якій здобувач володіє лише основним змістом теми, проте допускає пропуски чи неточності у висвітленні теоретичних положень, демонструє слабку активність у дискусії. На «низький рівень» (2 бали) оцінюється фрагментарна або непослідовна відповідь із помилками у термінології, що свідчить про часткове розуміння теми. На «незадовільно» (0–1 бал) оцінюється відповідь, яка не розкриває суті питання, є неправильною або відсутня. За кожне виконане завдання здобувач вищої освіти отримує певну кількість балів, пропорційну рівню підготовки та активності. Оцінювання роботи на семінарських заняттях враховує такі складові: відповідь на основне питання семінару або виконання індивідуального завдання, доповнення до відповідей інших учасників, участь у дискусії, а також постановку питань викладачу або колегам. Загальна максимальна кількість балів, яку здобувач вищої освіти може отримати за роботу на семінарських заняттях протягом семестру, становить до 60 балів, залежно від кількості тем і змістових модулів, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни.
Умови допуску до підсумкового контролю	До підсумкового семестрового контролю допускаються ЗВО, які виконали всі обов'язкові види робіт та мають підсумкову оцінку від 20 балів і більше.

	У випадку, якщо ЗВО протягом семестру не виконав у повному обсязі передбачених робочою програмою навчальної дисципліни всіх видів навчальної роботи, має більше 30% пропусків навчальних занять (без поважних причин) від загального обсягу аудиторних годин відповідної навчальної дисципліни або не набрав мінімально необхідну кількість балів (тобто кількість балів, яка сумарно з максимально можливою кількістю балів, які ЗВО може отримати під час семестрового контролю не дозволить отримати підсумкову оцінку «задовільно – Е, 60 балів»), (20 балів), то він не допускається до складання екзамену під час семестрового контролю, але має право ліквідувати академічну заборгованість. На ліквідацію академічної заборгованості виноситься весь обсяг теоретичного матеріалу, що передбачений робочою програмою навчальної дисципліни. Академічна заборгованість повинна бути ліквідована до атестації здобувача вищої освіти, а у випадку коли заборгованість виникла з дисципліни, знання, уміння та навички з якої, відповідно до структурно-логічної схеми підготовки фахівця, потрібні для вивчення навчальних дисциплін наступного семестру, то така заборгованість повинна бути ліквідована до початку нового семестру. Академічна заборгованість ліквідується здобувачами вищої освіти протягом наступних семестрів згідно з розкладами ліквідації академзаборгованості, що затверджуються директором ННІ за поданням відповідних кафедр. Результати ліквідації академзаборгованості відображаються в ліквідаційній відомості успішності.
--	--

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

Модуль за тематичним планом дисципліни та форма контролю		Кількість балів
<i>Змістовий модуль 1. Сутність соціальної політики. Соціальна політика в сфері розвитку соціальних відносин</i>		0...30
1	Робота на 1-му семінарському (практичному) занятті	0...5
2	Робота на 2-му семінарському (практичному) занятті	0...5
3	Робота на 3-му семінарському (практичному) занятті	0...5
4	Робота на 4-му семінарському (практичному) занятті	0...5
	Самостійна робота	10
<i>Змістовий модуль 2. Змістовий модуль 2. Гуманітарна політика України. Якість життя населення та соціальна безпека</i>		0...30
1	Робота на 1-му семінарському (практичному) занятті	0...5
2	Робота на 2-му семінарському (практичному) занятті	0...5
3	Робота на 3-му семінарському (практичному) занятті	0...5
4	Робота на 4-му семінарському (практичному) занятті	0...5
	Самостійна робота	10
Усього поточний і проміжний модульний контроль		0...60
Семестровий контроль (Екзамен)		0...40
Разом		0...100

Шкала оцінювання результатів навчання

Оцінка в балах	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою (диференційований залік)
		для екзамену
90 – 100	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	
66-74	D (задовільно)	задовільно
60-65	E (достатньо)	
0-59	FX (незадовільно)	незадовільно з можливістю повторного складання

9. Обладнання та програмне забезпечення. Для проведення лекційних та семінарських (практичних) занять можуть використовуватися мультимедійний проектор, ноутбук, система відеоконференцз'язку Microsoft Teams (для дистанційного або змішаного навчання), навчальна платформа Moodle.

10. Політики курсу.

У випадку, якщо здобувач протягом семестру не виконав у повному обсязі всіх видів навчальної роботи, має невідпрацьовані лабораторні роботи або не набрав мінімально необхідну кількість балів (20), він не допускається до складання екзамену під час семестрового контролю, але має право ліквідувати академічну заборгованість у порядку, передбаченому [«Положенням про поточне та підсумкове оцінювання знань здобувачів НУ «Чернігівська політехніка»»](#). Повторне складання екзамену з метою підвищення позитивної оцінки не дозволяється. У випадку повторного складання екзамену всі набрані протягом семестру бали анулюються, а повторний екзамен складається у вигляді тестування.

До загальної політики курсу відноситься дотримання принципів відвідування занять у відповідності до затвердженого розкладу, а також вільного відвідування лекційних занять для осіб, які отримали на це дозвіл відповідно до [«Порядку надання дозволу на вільне відвідування занять здобувачам вищої освіти НУ «Чернігівська політехніка»»](#). Запорукою успішного вивчення дисципліни є активність та залучення під час проведення лабораторних/практичних та лекційних занять – відповіді на запитання викладача (як один з елементів поточного контролю), задавання питань для уточнення незрозумілих моментів, вирішення практичних завдань. Консультації відбуваються в аудиторіях університету у відповідності до затвердженого розкладу або ж особистих чи групових консультацій (через вбудований форум) на сторінці курсу в системі дистанційного навчання НУ «Чернігівська політехніка».

Політика дедлайнів

Семінарські заняття необхідно здавати своєчасно, відповідно до визначеного розкладу занять. Виключенням може бути наявність поважних причин несвоєчасної здачі зазначених робіт (хвороба, участь в зазначений час в інших видах навчальної, наукової чи організаційної роботи, офіційна робота за фахом тощо).

Політика користування ноутбуками / смартфонами

Прохання до здобувачів тримати смартфони переведеними у беззвучний режим протягом лекційних та практичних занять, так як дзвінки, переписки та спілкування у соціальних мережах відволікають від проведення занять як викладача, так й інших здобувачів. Ноутбуки, планшети та смартфони не можуть використовуватися в аудиторіях під час занять та під час проведення підсумкового контролю (за виключенням проходження тестового контролю в системі Moodle).

Політика заохочень та стягнень

За результатами навчальної, наукової або організаційної діяльності здобувачів вищої освіти за курсом їм можуть нараховуватися додаткові бали – до 10 балів, у залежності від вагомості досягнень. Види позанавчальної діяльності, за якими здобувачі вищої освіти заохочуються додатковою кількістю балів: участь у міжнародних проектах, наукові дослідження, тези, участь у науково-практичних конференціях, винаходи, патенти, авторські свідоцтва за напрямами курсу.

Політика академічної доброчесності

Академічна доброчесність повинна бути забезпечена під час проходження даного курсу, зокрема при виконанні контрольних та розрахунково-графічних робіт (КР/КП) (принципи описані у [Кодексі академічної доброчесності НУ «Чернігівська політехніка»](#)). Списування під час проміжного та підсумкового контролів, виконання практичних завдань на замовлення, підказки вважаються проявами академічної недоброчесності. Від усіх слухачів курсу очікується дотримання академічної доброчесності у зазначених вище моментах. До здобувачів вищої освіти, у яких було виявлено порушення академічної доброчесності, застосовуються різноманітні дисциплінарні заходи (включаючи повторне проходження певних етапів).

Правила перезарахування кредитів

Кредити, отримані в інших закладах вищої освіти, а також результати навчання у неформальній та/або інформальній освіті, можуть бути перезараховані викладачем у відповідності до положення [«Порядок визначення академічної різниці та перезарахування навчальних дисциплін у НУ «Чернігівська політехніка»](#)». Визнання результатів навчання у неформальній освіті розповсюджується на окремі змістові модулі (теми) навчальної дисципліни.

11. Рекомендована література.

1. Актуальні проблеми соціальної політики України: Навчальний посібник За заг. ред. А.О. Ярошенко. А.О. Ярошенко, Н.Б. Отрешко, Л.А. Литва [та ін.] К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. 222 с.
2. Андрійчук С.К. Соціальна політика та політика соціального забезпечення. Магнолія. К., 2024 р. 141 с.
3. Герасименко Г. В. Регіональні особливості реалізації соціальних функцій місцевих бюджетів в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2012. № 2. С. 53-62.
4. Історія та теорія соціальної політики України: Навч. посібн. А.О. Ярошенко, Т. В. Семигіна, Н.В. Сухицька. За ред. А.О. Ярошенко. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 289 с.
5. Малімон В. І. Соціальна і гуманітарна політика: навчальний посібник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2012. 352 с.
6. Соціальна політика в Україні: Монографія; Ін-т демо-графії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К., 2015. 244 с.
7. Онуфрик М. Соціальна політика в Україні впродовж 25 років: стан, виклики і перспективи. Агора. 2016. Вип. 17. С.41-48.
8. Поль Спікер. Соціальна політика: теми та підходи. Фенікс, К, 2000. 400 с.
9. Roberts M. J. Getting Health Reform Right: A Guide to Improving Performance and Equity / M. j. Roberts et al. Oxford: University press, 2004. 332 p.

Інформаційні ресурси.

1. Наукової бібліотеки НУ «Чернігівська політехніка». URL: <http://library2.stu.cn.ua/>
2. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
3. Національна парламентська бібліотека України. URL: <http://elib.nplu.org/>